

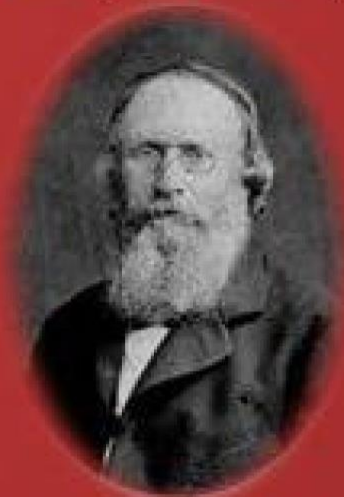
*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

*Навчально-науковий інститут права*

*Кафедра теорії та історії права та держави*

*Асоціація українських правників*

*Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи*



**ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ПЕРСОНАЛЯХ  
ЙОГО ВИКЛАДАЧІВ ТА ВЧЕНИХ**

## ***Збірник матеріалів***

*щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції*

*«Творча спадщина професора Олександра Кістяківського (1833-  
1885): історико-теоретичні та сучасні проблеми розвитку  
юридичної науки»*



*м. Київ, 22 листопада 2024 року*

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

*Навчально-науковий інститут права*

*Кафедра теорії та історії права та держави*

*Асоціація українських правників*

*Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи*

**ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ КИЇВСЬКОГО  
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА  
ШЕВЧЕНКА В ПЕРСОНАЛЯХ ЙОГО ВИКЛАДАЧІВ  
ТА ВЧЕНИХ**

***Збірник матеріалів***

*щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції,  
присвяченої творчій спадщині професора Олександра  
Кістяківського (1833-1885): історико-теоретичним та  
сучасним проблемам розвитку юридичної науки»*

**Київ**

**2024**

## ЗМІСТ

<b>Вітальне слово ректора</b> .....	6
<b>Василь Костицький.</b> <i>«Про соціолого-правову складову творчості О. Кістяківського»</i> . . . .	8
<b>Марія Братасюк.</b> <i>«Філософсько-правові дослідження Богдана Кістяківського: методологічний плюралізм vs юридичний позитивізм»</i> .....	11
<b>Петро Захарченко.</b> <i>«Олександр Кістяківський про становище залежного селянства у Речі Посполитій та Російській імперії»</i> .....	16
<b>Олександр Ковальчук.</b> <i>«Історико-соціологічна теорія права у працях О. Ф. Кістяківського»</i> .....	21
<b>Ніна Теремцова.</b> <i>«Категорія «політичні погляди» в науковому дискурсі Олександра Кістяківського»</i> .....	27
<b>Вікторія Швачка.</b> <i>«Прогресивний характер методів викладання професора Київського університету Св. Володимира О. Ф. Кістяківського»</i> .....	31
<b>Марія Мірошниченко.</b> <i>«Дисертація сучасного вченого Олександра Ковальчука, як джерело пізнання розвитку теорії права у Київському університеті в ХІХ – на початку ХХ століття»</i> .....	36
<b>Григорій Трофанчук.</b> <i>««Історія українського права та держави»: інноваційний проєкт, вимаганий національною правничою освітою»</i> .....	41
<b>Євген Зозуля.</b> <i>«Громадсько-політична і військова діяльність Андрія Долуда під час Української революції 1917-1921 років та її значення для розбудови Збройних сил України»</i> . . . . .	46
<b>В'ячеслав Іванов.</b> <i>«Академік М. П. Василенко і сучасна юридична освіта»</i> .....	51
<b>Олександр Іванов.</b> <i>«Володимир Винниченко – вихovanець юридичного факультету Університету Святого Володимира: просопографічні замальовки»</i> .....	56
<b>Юрій Сокур.</b> <i>«Багатогранність та науково-педагогічна спадщина одного з випускників університету імені Тараса Шевченка»</i> .....	60
<b>Данило Антоненко.</b> <i>«Про ухилення від карної відповідальності на підставі наукових праць Кістяківського»</i> .....	66
<b>Ангеліна Барвинська.</b> <i>«О. Кістяківський та його внесок у дослідження смертної кари»</i> .	71
<b>Ігор Гавришкевич.</b> <i>«Застосування «доктрини еволюціонізму» у дослідженнях О. Ф. Кістяківського»</i> .....	75
<b>Ангеліна Гінцяк.</b> <i>«Проблеми смертної кари в роботі «Дослідження про смертну кару» 1867 р. О. Кістяківського»</i> .....	79
<b>Анастасія Горбач.</b> <i>«Теорія прогресивного конституціоналізму О. Кістяківського»</i> .....	84

**Петро Захарченко,**

*доктор юридичних наук, професор кафедри теорії та*

*історії права та держави*

*Навчально-наукового інституту права*

*Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

### **Олександр Кістяківський про становище залежного селянства у Речі Посполитій та Російській імперії**

Відповідно до імператорського Маніфесту про скасування кріпосного права від 19 лютого 1961 р. у Російській імперії була проведена реформа, яка з одного боку визволила поміщицьких (приватновласницьких) селян із кріпосницької залежності, а з іншого – відкрила можливості для їх наділення земельними посілками. У Росії вона мала настільки масштабний характер, докорінно змінивши багатовіковий уклад приватновласницьких, а згодом і інших категорій селянства, що в імперській історіографії небезпідставно отримала назву «Великої» [1, с. 269].

З огляду на значущість події, власну активну громадянську позицію, сповідування гуманістичного ставлення до людей «безсильних перед свавіллям» професор О. Кістяківський підготував актуальну статтю для журналу «Основа» під назвою «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии», яку редакція отримала 30 травня 1861 р., тобто через три місяці після впровадження реформи. Публікація молодого автора стала чи не першою роботою майбутнього вченого, яку один із близьких друзів, професор університету святого Володимира І. Луцицький охарактеризував як «наполовину публіцистичною, наполовину серйозною науковою працею» [2, с. 66]. У своїй основі публікація охоплює проблематику нормативного забезпечення функціонування кріпосного права на українських територіях Речі Посполитої і Російської імперії.

Автор статті, аналізуючи законодавство Польщі та Росії, що регулювало правовий статус приватновласницького селянства, не ставить собі за мету продемонструвати увесь комплекс причин феодальної залежності, але визнає причетними до юридичного закріпачення сільського населення окремі стани та державні інституції, а саме дворянство, феодальну урядову систему і, неочікувано, саме селянство. О. Кістяківський дорікає дворянам, що вони свого часу застосовували насильство як матеріального, так і морального характеру до «братів своїх менших», не вживали жодних заходів для покращення їхнього становища, що природним шляхом, без застосування законодавчих і урядових заходів могло би привести до «улаштування правильних економічних відносин, заснованих на взаємній користі хліборобів і землевласників» [3, с. 8].

Інститути «феодально-урядової системи» із запровадженням кріпосного права сподівалися, що зможуть адміністративними заходами підпорядкувати сотні і тисячі людей одній особі – землевласнику, істотно обмеживши права селянства. На думку автора, влада помилково вважала, що в умовах безправ'я селяни будуть «розсудливими та енергійними, керуючись рештою прав, котрі в них залишилися» [3, с. 8].

І, нарешті, вина селянства у потраплянні до кріпосної залежності зводиться до «моральних вад, без яких кріпосне право не змогло би знайти місця у юридичній сфері нашого суспільства» [3, с. 8], щоправда, їхній зміст автор не розкриває. Ймовірно, йому це й не потрібно, бо для читача-сучасника у тому не було ніяких секретів, проте для знайомства з поглядом історичної перспективи, виявити і продемонструвати моральні вади селян на сьогоднішній день є справою нездійсненою.

О. Кістяківський, маючи статус підданого російського абсолютного монарха, був людиною своєї епохи. Його міркування про процес становлення феодальної залежності привели до висновку, що Указ Катерини II про запровадження кріпацтва в Україні є завершенням її природного шляху до законодавчої

легалізації того стану, в якому малоросійський (український) селянин опинився: «Якби не було указу від 3 травня 1783 р. про заборону посполитим переходу, кріпосне право, хоч і не мало б публічного характеру, але за безмежності свавілля з одного боку, – в умовах злиденного життя, речовому і моральному безсиллі, – з другого, відносини пригноблених і гнобителів, і під іншим, будь-яким іменем, все ж таки були би нелюдськими ...» [3, с. 10]. Мовляв, всією своєю попередньою діяльністю очільники «Малоросії» (українські гетьмани, – *авт.*) власноруч створювати умови для поширення де-факто кріпосницьких порядків на територію Лівобережної України. Для обґрунтування цієї думки вчений наводить низку фактів, які, попри відміну феодальної залежності у ході Національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького, коли «рушилися всі обмеження свободи українського хлібороба, і йому відкрився вільний доступ тих особистих і майнових прав, якими користувалися козаки і шляхта», [3, с. 4] спадкоємці гетьманської булави намагалися запровадити кріпосні порядки в Україні. За доби гетьмана Б. Хмельницького, який, на думку О. Кістяківського, здійснив «політичний переворот», залежність посполитого населення була запроваджена звичаєвими нормами і стала результатом «корисливого устремління малоросійських старшин до набуття» [3, с. 8]. Спадкоємці Б. Хмельницького стали видавати універсали як ось Д. Апостола та І. Мазепи, якими обмежувалися права посполитих на землеволодіння.

Вважаємо такий погляд майбутнього вченого дещо поспішним, необґрунтованим і безпідставним, адже кріпосне право не могло впроваджуватися нормами звичаю, якого в такій інтерпретації в середовищі української людности ніколи не існувало: ні в Україні-Руси, де про кріпосницькі порядки не могло бути й мови (тут існували інші форми тимчасової залежності селянства, – *авт.*) [4, с. 128-131]; ні у Великому князівстві Литовському, де лише III Литовським статутом за магнатами та шляхтою було закріплене монопольне право володіння (а не власності, – *авт.*) землею, але редакція II статуту 1588 р. у Брацлавському, Київському та Волинському воєводствах не діяла [5, с. 68-71]; ні

у Польщі та Речі Посполитої, де залежність селян від феодалів мала іншу модель, ніж у Московському царстві та Російській імперії. На території держав, названих першими, існувала інша форма експлуатації селянства, що називалася «panszczyna», тобто форма земельної ренти, примусова праця залежного селянина, що працював з власним інвентарем у господарстві феодала. Запровадження панщини на рівні писаного права було зафіксовано в Польщі лише на початку XVI ст. Так, одним із найвідоміших рішень Торунського привілею від 7 січня 1520 р., що королем Сигізмундом Старим був затверджений лише за рік на сеймі в Бидгощі, запроваджувалася обов'язкова панщина з розрахунку один день на тиждень. До цього часу розмір панщини для селян становив від 2 до 4 днів на рік. Відсутність обмежень влади дворянства і духовенства над селянами призвела з часом до багаторазового її збільшення, що в багатьох випадках провокувало їхню втечу від експлуататорів [6, с. 99]. Панщина і кріпосне право, на нашу думку, мають істотні відмінності між собою, про що ми принципово висловилися в одній із своїх останніх праць [7, с. 309-310].

Отже, на зорі своєї наукової кар'єри О. Кістяківський одним із перших серед дослідників зробив спробу проаналізувати законодавче закріплення процесу залежності українського селянства як у Речі Посполитій, так і Російській імперії. Робота не стала взірцевою для наступних поколінь дослідників, адже автор змалював лише загальну канву процесу, ухилившись назвати економічні та політичні причини появи такого ганебного явища як кріпосне право. Не вдалося О. Кістяківському фахово порівняти фактичні і юридичні обставини переходу селянства із стану вільних обивателів до стану залежного, що перебуває на в умовах кріпосного права. Щоправда, тому були й об'єктивні причини, насамперед, значний брак документальних матеріалів, адже джерела Речі Посполитої мали незначну презентацію в російському та українському дослідницькому середовищі. О. Кістяківський повністю реалізував себе як вчений і педагог в іншій сфері юридичних знань, напрацювавши великий масив

навчально-наукової літератури у сфері кримінального (кримінального), українського та звичаєвого права як у теорії, так і на практиці.

#### Література:

1. Захарченко Петро. Право власності на землю в Україні : правове забезпечення та особливості реалізації (середина ХІХ – поч. ХХ ст.). Монографія: Атіка, 2010. 327 с.
2. Лучицкий И. Труды А. Кистяковского в области истории и обычного права. *Киевская старина*. 1895. Кн. 1. 1895. Январь. С. 64-87.
3. Кистяковский А. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии. *Основа. Южно-русский литературно-ученый вестник*. 1862. Январь (січень). С. 1-27.
4. Захарченко П. До питання зародження кріпосного права на Русі : історико-правовий аспект. *Право України*. 2006. № 3. С. 128-131.
5. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію, повторне видання. К. : Laurus, 614 с.
6. Tatomir Adam. Tysiąc lat dziejów Polski. Warszawa, 1962.
7. Захарченко П., Мірошніченко М. Історія українського права і держави : від витоків до кінця ХVІІІ ст. : монографія. К.: ВПЦ «Київський університет», 2024. 639 с.